

niet-geïnterneerd te worden. Na de oorlog had dit tot gevolg dat Indo-Europeanen die buiten de kampen waren gebleven het gevoel hadden verdacht te worden van collaboratie.

Dit literatuuronderzoek kan gezien worden als een eerste stap om de beeldvorming over het leven en de positie van de niet-gewettigde vrouw in kaart te brengen. Wat ontbreekt is informatie over de eigen ervaringswereld van de niet-gewettigde vrouw. Müller voelt het zelf ook als een groot gemis dat egodocumenten van niet-gewettigde vrouwen in haar studie geheel ontbreken. Zij moet het doen met interpretaties van wat anderen over haar hebben gezien en vastgelegd. In dit opzicht stellen ook de bijdragen binnen vrouwenstudies over dit onderwerp Müller teleur. Zij beoordeelt deze studies echter zeer eenzijdig op grond van de informatie die zij zoekt en vervolgens niet vindt en heeft daarbij te weinig oog voor de specifieke thematiek die wordt behandeld (Zie Pollmann en Lucas 1986; Locher-Scholten 1988; Taylor 1988 en Stoler 1991).

Op de wipstoel geeft een goed overzicht van de omvang en de inhoud van de beschikbare literaire bronnen over de niet-gewettigde inheemse vrouw in het vooroorlogse Indië. Door het gebruik van literaire bronnen alleen wordt aan de kennis over deze vrouwen en hun positie in de koloniale en Indonesische samenleving paal en perk gesteld. Het is jammer dat Müller niet meer Indische en Indonesische mensen, die na 1945 met de familie naar Nederland zijn gekomen, heeft kunnen interviewen om hun verhaal vast te leggen. Een laatste kans om informatie te krijgen over de ervaringswereld van deze vrouwen is daarmee helaas zo goed als verkeken.

E. Touwen-Bouwsma

J. H. Fumée, J. H. G. Jonkman, *Het Noorder sanatorium te Zuidlaren. Geschiedenis en architectuur van een psychiatrisch monument*, M. G. Hopman, ed. (Zuidlaren: Pharma bioresearch Int. BV, 1994, ISBN 90 9007318 3).

Met dit vlotte en aangenaam geïllustreerde gedenkboek over het voormalige Zuidlaarder sanatorium willen de auteurs een breder inzicht verschaffen in de historische ontwikkelingen in de psychiatrie, de architectonische concepten die aan het sanatorium ten grondslag liggen, en de kunsthistorisch meest pregnante facetten van het gebouw. Met hulp van vele lokale betrokkenen en een keur aan referenten uit de kunstgeschiedenis en de architectuur zijn de auteurs in hun opzet grotendeels geslaagd.

De inleiding stoelt in hoofdzaak op Nederlandse secundaire bronnen en handelt over de veranderingen in de psychiatrische zorg sedert de laat-negentiende eeuw. Hierin wordt specifiek aandacht gevraagd voor de invloed van de in 1884 ontstane gereformeerde Vereniging tot christelijke verzorging van krankzinnigen en zenuwlijders in Nederland, oprichter van de moederinstelling van het Noorder sanatorium, het Zuidlaarder Dennenoord (1895). Op soms bijna paradoxale wijze verbond deze Vereniging innovaties in psychiatrische inzichten, instellingsbouw en zorg met duidelijk anti-liberale opvattingen omtrent de oorzaak van geestesziekten. Deze protestantse visies worden hier genuanceerd uit de doeken gedaan. Het sanatorium werd gebouwd, toen, volgend op een wetswijziging in 1929, het bestuur van Dennenoord werd uitgenodigd een open psychiatrische afdeling in het leven te roepen. De Groninger Egbert Reitsma (1892-1976), vermaard in gereformeerde kring wegens zijn eerdere ontwerpen van kerkgebouwen, werd aangetrokken als architect. De auteurs zien hun boek ook nadrukkelijk als erbetoon aan deze huns inziens ondergewaardeerde architect. In hoofdstuk drie wordt het werk van Reitsma geplaatst in de context van Nederlandse architectuur van de eerste decennia van deze eeuw en gaan de auteurs in op Reitsma's schatplichtigheid aan mensen als W. M. Dudok. In levendig detail bespreken zij de vele perikelen waarmee de bouw van het

sanatorium gepaard is gegaan. Zo wordt verslag gedaan van de diverse werkwijzen, de inbreng van buitenlandse arbeiders en zelfs patiëntendeelname aan de bouw en aanleg van de instellingstuin. Eenzelfde warme belangstelling voor de interactie tussen materiële vormgeving en psychiatrische inzichten spreekt uit de hoofdstukken vier en vijf, die handelen over de tuinarchitectuur en over een bijzonder glas-in-lood raam in het sanatorium. Steeds lukt het de auteurs hun kunsthistorische, architecturale en medisch historische observaties in één pakkend verhaal samen te brengen.

Aangrijpend zijn ook de vele details geknipt uit het dagelijks leven in de instelling, die in hoofdstuk zes aan de orde komen. Er zit de nodige tragiek in kleine zinnen als 'veel bezoek kwam er niet'. Hoewel het boek wat kort blijft over psychiatrisch inhoudelijke zaken en soms de gebruikte bronnen aangaande de tamelijk hardhandige therapieën in die sector bijna klakkeloos overschrijft, worden toch de hoofdlijnen van verandering in psychiatrie voldoende duidelijk. Zo komen de reacties op het naoorlogse streven in de psychiatrische zorg om mensen meer en meer buiten de muren van instellingen te verplegen, hier aardig uit de verf, vanuit het perspectief van één instelling. Het sanatorium verliest in deze ontwikkeling zijn oorspronkelijke functie en wordt eind tachtiger jaren te koop gezet. Hierop heeft Pharma-bioresearch het pand overgenomen. Deze farmaceutische industrie is de sponsor van dit boek en heeft daarmee de wereld ook weer eens een echt goede dienst bewezen.

Godelieve van Heteren

M. L. Waaldijk, *Het Amerika der vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten* (dissertatie Rotterdam 1996; Groningen: Wolters-Noordhoff, 343 blz., ISBN 90 01 93000 X).

Bijna twee jaar geleden promoveerde Berteke Waaldijk in Rotterdam op een proefschrift, getiteld *Het Amerika der vrouw*. Deze mysterieuze titel verwijst naar een uitspraak van Alice Salomon — die in 1907 een eerste *Soziale Frauenschule* zou oprichten — waarin het maatschappelijk werk vergeleken werd met 'het Amerika der vrouw': een nieuwe wereld waar vrouwen een toekomst konden opbouwen. Even voor 1900 was er voor velen — mannen én vrouwen — een specifieke relatie tussen maatschappelijk werk en sekse; vooral voor vrouwen bood dit de mogelijkheid voor zichzelf het huiselijk leven te verbinden aan het openbare (zoals Hélène Mercier het zou uitdrukken).

Juist deze relatie heeft Waaldijk als kern gekozen voor haar onderzoek naar de geschiedenis van het maatschappelijk werk in de periode 1890-1950. Daarbij heeft ze drie deelvragen geformuleerd. De eerste handelt over de vraag hoe het opkomende maatschappelijk werk zich legitimeerde, dat wil zeggen hoe het zich voorzag van een lange historische genealogie. Daarmee werd het ook mogelijk om een betekenisvolle plaats voor vrouwen in het openbare leven te claimen. De tweede vraag gaat over de opkomst van de scholen en scholing van maatschappelijk werkers (m/v). Dit is in een professionaliseringsproces uiteraard van groot belang, omdat daarmee een (al dan niet geslaagde) poging werd gedaan om onderscheid te maken tussen wat wel en niet maatschappelijk werk was, de grenzen te trekken tussen sociaal werk en sociale wetenschap, tussen vrijwilligerswerk en betaalde functies, als ook de waarde vastgesteld van theorie en praktijk. In de derde vraag gaat Waaldijk dieper in op de tegenstelling die in analyses van het maatschappelijk werk vaak wordt gesignaleerd, namelijk tussen disciplinerende en verheffende, bevrijdende en sociale controle — vaak gesymboliseerd in de nadruk op individuele liefdadigheid dan wel collectieve sociaal-politieke hervormingen. Om aan diepte te winnen zijn deze drie onderwerpen zowel in Nederland als Amerika onderzocht.

Uit het geheel blijkt dat de vrouwen in Nederland zich aanvankelijk zeer bescheiden opstel-